

๗ ปีรัฐธรรมนูญ : วิถุคติ ‘การเมืองภาคพลเมือง’

ศุณี ไชยรส

กรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ

๑๐ ตุลาคม ๒๕๔๗ ครบรอบ ๗ ปี รัฐธรรมนูญฉบับประชาชน พ.ศ. ๒๕๔๐ ที่ประชาชนไทยทั่วประเทศเคยมีความภูมิใจ ในฐานะที่เป็นรัฐธรรมนูญฉบับเดียวที่ประชาชนมีส่วนร่วมในการร่างอย่างกว้างขวาง จนก่อเกิดหลักการสำคัญที่ก้าวหน้าอย่างชัดเจน ในประชาธิปไตย สิทธิเสรีภาพ และความ เป็นธรรมของประชาชน แต่ขณะเดียวกันก็กำลังถูกวิพากษ์วิจารณ์จากปัญหาหลายประการเช่นกันจนมี บางกระแสว่า ถึงเวลาต้องแก้ไขรัฐธรรมนูญแล้ว !

๑๐ ธันวาคม นี้เป็นวันรัฐธรรมนูญ และวันสิทธิมนุษยชนสากล สมควรที่จะมีการตรวจสอบผล การปฏิบัติจริงในหลักการตามเจตนารมณ์ของรัฐธรรมนูญฉบับนี้ อย่างตรงไปตรงมาบนพื้นฐานแห่ง ประโยชน์สูงสุดของประชาชน จะมีการแก้ไขหรือไม่ยังไม่สำคัญเท่ากับว่า จะแก้ไขเรื่องอะไร เพื่อใคร โดยที่ต้องมีความตระหนักร่วมกันก่อนว่า วิถุคติรัฐธรรมนูญมีจริงหรือไม่ และเรื่องอะไรกันแน่?

๑. ที่มาและเจตนารมณ์ของรัฐธรรมนูญ พ.ศ. ๒๕๔๐

๑) การก่อเกิดกระบวนการร่างรัฐธรรมนูญที่ประชาชนได้มีส่วนร่วมอย่างกว้างขวางนั้น มิใช่ เกิดจากผู้มีอำนาจทางการเมืองกลุ่มใดตัดสินใจมอบให้ แต่เป็นผลจากการสะสมชัยชนะของการต่อสู้เพื่อ ประชาธิปไตยและความเป็นธรรมของประชาชน ด้วยเลือดเนื้อและชีวิตของวีรในประวัติศาสตร์ จำนวนมาก การต่อสู้ ๑๔ ตุลา ๒๕๑๖ ได้ก่อเกิดรัฐธรรมนูญที่ก้าวหน้ามากในปี ๒๕๑๗ เมื่อจะฉีก รัฐธรรมนูญที่มีการยึดอำนาจโดยการรัฐประหาร สร้างรอยค่างในประวัติศาสตร์ไทยครั้งสำคัญในกรณี นองเลือด ๖ ตุลา ๒๕๑๙ แต่จิตสำนึกในการต่อสู้เพื่อประชาธิปไตยของประชาชน ได้สะสมและพัฒนา ต่อเนื่อง แม้เกิดเผด็จการในปี ๒๕๓๔ ก็ไม่อาจทำให้ประชาชนหวาดกลัวยอมสยบต่ออำนาจได้ จึงก่อเกิด เหตุการณ์พฤษภา ๒๕๓๔ และต่อเนืองด้วยกระแสการปฏิรูปการเมืองอย่างแรงกล้า จนมีการร่าง รัฐธรรมนูญที่มีหลักการสำคัญว่า ‘ต้องให้ประชาชนมีส่วนร่วม’ มีสภาร่างรัฐธรรมนูญที่มีความ หลากหลายและต้องเชื่อมโยงกับประชาชน และรัฐธรรมนูญประกาศชัดเจนที่จะต่อต้านเผด็จการ ต่อต้านการรัฐประหาร แม้อาจจะไม่สามารถป้องกันได้ถ้ามีการรัฐประหารเกิดขึ้นจริง แต่เป็นการยืนยัน เจตนารมณ์ของประชาชนในจิตสำนึกแห่งการต่อสู้เพื่อประชาธิปไตย และคัดค้านเผด็จการ นับแต่นั้นมา อย่างน้อยที่สุดก็ปรากฏชัดเจนว่า ไม่มีเผด็จการเต็มรูปแบบ ไม่มีการยึดอำนาจโดยวิธีการรัฐประหารอีก เลย

ดังนั้นถ้าจะมีการแก้ไขรัฐธรรมนูญ ต้องก่อให้เกิดกระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชนอย่าง จริงจังตั้งแต่เริ่มต้นการตัดสินใจ

๒) เจตนารมณ์สำคัญของรัฐธรรมนูญ ที่ร้อยเรียงอยู่ในรัฐธรรมนูญทั้งฉบับและชัดเจนใน มาตรา ๒๖ กล่าวคือ “การใช้อำนาจโดยองค์กรของรัฐทุกองค์กรต้องคำนึงถึงศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ สิทธิและเสรีภาพตามบทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญ”

(๑) รับรองและคุ้มครองศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ และ สิทธิเสรีภาพของประชาชนอย่างกว้างขวางกว่าทุกฉบับ โดยเฉพาะอย่างยิ่งสิทธิขั้นพื้นฐานในกระบวนการยุติธรรม ทั้งพลเมืองไทยและทุกคนไม่ว่าสัญชาติใด สิทธิที่จะได้รับความคุ้มครองไม่ให้ถูกเลือกปฏิบัติ สิทธิผู้ด้อยโอกาสที่ต้องมีมาตรการส่งเสริมจากรัฐเป็นพิเศษ และสิทธิในการมีส่วนร่วมของประชาชน ซึ่งถือเป็นหลักการพื้นฐานของประชาธิปไตย โดยกำหนดให้มีมาตรการ-กลไกอิสระต่าง ๆ ทำหน้าที่ส่งเสริมและคุ้มครองสิทธิเสรีภาพของภาคประชาชนให้ปรากฏผลเป็นจริง

(๒) อำนาจอธิปไตยเป็นของปวงไทย การเมืองเป็นเรื่องของภาคพลเมือง มิใช่ของนักการเมืองฝ่ายเดียว แม้จะผ่านกระบวนการเลือกตั้งมีเสียงข้างมากก็ตาม ต้องมีการตรวจสอบและถ่วงดุลการใช้อำนาจรัฐในทุกระดับ โดยภาคประชาชนและกลไกอิสระต่าง ๆ รวมทั้งประชาชนสามารถเสนอกฎหมายและถอดถอนนักการเมืองได้ทุกชั้นตอน แต่ขณะเดียวกัน รัฐธรรมนูญก็มีทิศทางที่มุ่งให้การเมืองของนักการเมืองมีเสถียรภาพ และมุ่งหวังให้ทำงานมีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น

(๓) รับรองสิทธิของชุมชนอย่างชัดเจนเป็นครั้งแรก รวมทั้งการกระจายอำนาจแก่ชุมชนและองค์กรปกครองท้องถิ่น ในการมีส่วนร่วมตัดสินใจในการดำเนินแผนงานและโครงการใด ๆ ในชุมชนทั้งจากภาครัฐและเอกชน รวมทั้งต่อนโยบายและแผนงานสาธารณะของภาครัฐ

หัวใจสำคัญของรัฐธรรมนูญจึงมุ่งหวังให้เกิดการพัฒนาชุมชน เพื่อการตรวจสอบและถ่วงดุลระหว่างการเมืองภาคตัวแทนคือรัฐบาล และรัฐสภา และการเมืองภาคพลเมืองคือภาคประชาชน ซึ่งจะเกิดขึ้นได้จริงก็ต่อเมื่อมีการเคารพและปฏิบัติตามรัฐธรรมนูญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องสิทธิของชุมชนในการกำหนดทิศทางการพัฒนา การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ การปกป้องพัฒนาคุณภาพชีวิตและสิ่งแวดล้อม สิทธิการแสดงความคิดเห็น และสิทธิการรวมตัวต่อรองของประชาชนทุกกลุ่มนั่นเอง ซึ่งเป็นเงื่อนไขสำคัญที่สุดในการสร้างความเข้มแข็งของการเมืองภาคพลเมือง

แต่สภาพการณ์ขณะนี้กลับมีความโน้มเอียงไปสู่การสร้าง ความเข้มแข็ง และเสถียรภาพของผู้มีอำนาจทางการเมืองเป็นด้านหลักเพียงด้านเดียว จนเกิดกฤตการณ์เมืองภาคพลเมืองอย่างชัดเจน นั่นคือประชาชนไม่สามารถใช้สิทธิตามรัฐธรรมนูญได้อย่างเต็มที่ ไม่สามารถสร้างความเข้มแข็งในทิศทางการพัฒนาเพื่อประโยชน์ของประชาชนและชุมชนอย่างแท้จริง และไม่อาจมีพลังในการตรวจสอบได้ตามที่ควรจะเกิดขึ้น ทั้งที่เวลาผ่านมาแล้วถึง ๗ ปี ของการบังคับใช้รัฐธรรมนูญ

๒. วิกฤติรัฐธรรมนูญ แท้จริงคือวิกฤติของการเมืองภาคพลเมือง

คือความล้มเหลวของการมีส่วนร่วมของประชาชน

ที่มาของวิกฤติ

๑) การละเว้นการปฏิบัติตามบทบัญญัติจำนวนมากเรื่องสิทธิเสรีภาพของประชาชน

รัฐบาลมีเสียงข้างมากในสภาผู้แทนราษฎร และมีเสถียรภาพในการบริหารอย่างสูงยิ่ง แต่กลับไม่ได้แสดงบทบาทหน้าที่สำคัญอย่างยิ่งในรัฐธรรมนูญ คือ การออกกฎหมายใหม่ให้เป็นไปตามรัฐธรรมนูญ และแก้ไขปรับปรุงกฎหมายเก่าที่ยังไม่เป็นไปตามรัฐธรรมนูญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกฎหมายเกี่ยวกับสิทธิการมีส่วนร่วมของประชาชน สิทธิของชุมชน อาทิ

- **มาตรา ๔๖** บุคคลซึ่งรวมกันเป็นชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมย่อมมีสิทธิอนุรักษ์หรือฟื้นฟูจารีตประเพณีภูมิปัญญาท้องถิ่น ศิลปะหรือวัฒนธรรมอันดีของท้องถิ่นและของชาติ และมีส่วนร่วมในการจัดการการบำรุงรักษาและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างสมดุลและยั่งยืน ทั้งนี้ ตามที่กฎหมายบัญญัติ

- **มาตรา ๕๖** สิทธิของบุคคลที่จะมีส่วนร่วมกับรัฐและชุมชนในการบำรุงรักษา และการได้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและหลากหลายทางชีวภาพ และในการคุ้มครอง ส่งเสริมและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อมเพื่อให้ดำรงชีพอยู่ได้อย่างปกติและต่อเนื่อง ในสิ่งแวดล้อมที่จะไม่ก่อให้เกิดอันตรายต่อสุขภาพอนามัย สวัสดิภาพหรือคุณภาพชีวิตของตน ย่อมได้รับความคุ้มครอง ทั้งนี้ ตามที่กฎหมายบัญญัติ

การดำเนินโครงการหรือกิจกรรมที่อาจก่อให้เกิดผลกระทบอย่างรุนแรงต่อคุณภาพสิ่งแวดล้อมจะกระทำมิได้ เว้นแต่จะได้ศึกษาและประเมินผลกระทบต่อคุณภาพสิ่งแวดล้อม รวมทั้งได้ให้องค์การอิสระซึ่งประกอบด้วยผู้แทนองค์กรเอกชนด้านสิ่งแวดล้อม และผู้แทนสถาบันอุดมศึกษาที่จัดการศึกษาด้านสิ่งแวดล้อม ให้ความเห็นประกอบก่อนมีการดำเนินการดังกล่าว ทั้งนี้ ตามที่กฎหมายบัญญัติ

- **มาตรา ๕๕** บุคคลย่อมมีสิทธิได้รับข้อมูล คำชี้แจง และเหตุผล จากหน่วยราชการ หน่วยงานของรัฐ รัฐวิสาหกิจ หรือราชการส่วนท้องถิ่น ก่อนการอนุญาตหรือการดำเนินโครงการ หรือกิจกรรมใดที่อาจมีผลกระทบต่อคุณภาพสิ่งแวดล้อม สุขภาพอนามัย คุณภาพชีวิต หรือส่วนได้เสียสำคัญอื่นใด ที่เกี่ยวกับตนหรือชุมชนท้องถิ่น และมีสิทธิแสดงความคิดเห็นของตนในเรื่องดังกล่าว ทั้งนี้ ตามกระบวนการรับฟังความคิดเห็นของประชาชนที่กฎหมายบัญญัติ ฯลฯ

สิทธิของชุมชนเหล่านี้เป็นสิทธิขั้นพื้นฐานของประชาธิปไตยที่ยั่งยืน และสร้างความเป็นธรรมในสังคม เพราะสังคมจำเป็นต้องมีกติกาที่แข็งแรง ป้องกันมิให้ผู้มีอำนาจทั้งทางการเมืองและเศรษฐกิจ มาแข่งขันฐานทรัพยากรของชุมชนไปแสวงหาผลประโยชน์ตามใจชอบ รวมทั้งการเอาเปรียบต่อผู้ใช้แรงงานทั้งคนไทยและแรงงานต่างชาติ ต้องให้ชุมชนสามารถปกป้องตนเองและพัฒนาบนพื้นฐานความยั่งยืนได้

เมื่อประชาชนและชุมชนใช้สิทธิตามเจตนารมณ์รัฐธรรมนูญ แม้จะไม่มีกฎหมายบัญญัติในรายละเอียดภาครัฐแท้จริงมีหน้าที่ผูกพันที่จะต้องคุ้มครองและปฏิบัติตามรัฐธรรมนูญในฐานะกฎหมายสูงสุด แต่กลับเป็นผู้ละเลยไม่ออกกฎหมายเหล่านี้เสียเอง (ทั้งที่มีเสียงข้างมากในสภาฯ และมีเวลาจนครบ ๔ ปี สำหรับรัฐบาลชุดนี้ และยังรวมไปถึงรัฐบาลชุดก่อนที่มีเวลาอีกสามปี) และยังอ้างเป็น “แผ่นเสียงตกร่อง” ซ้ำซากโดยตลอดว่า ยังไม่มีกฎหมายบัญญัติ จึงก่อให้เกิดความขัดแย้งในทิศทางการพัฒนาและดำเนินการ โครงการแผนงานต่าง ๆ ของรัฐ กับประชาชนจำนวนมากในขอบเขตทั่วประเทศ

ประชาชนและชุมชนเหล่านี้ก็กลับกลายเป็นผู้ร้าย ที่ขัดขวางการพัฒนา และมักจะถูกละเลยจากภาครัฐด้วยทัศนคติว่า เป็นพวกแสวงหาผลประโยชน์ส่วนตัว มาริดไถจากกลุ่มอุตสาหกรรมและเจ้าของโครงการต่าง ๆ ทั้งที่รัฐไม่ดำเนินการให้ชุมชนมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง ตามกระบวนการในรัฐธรรมนูญ ก่อนการวางแผนงานและดำเนินโครงการจำนวนมาก

การต่อสู้เพื่อพิทักษ์ทรัพยากรและคุณค่าของชุมชน และความเป็นธรรมในนโยบายการจัดการและจัดสรรทรัพยากร จึงกลับกลายเป็นการต่อสู้อย่างโดดเดี่ยวและยึดเชื้อ เพราะภาครัฐมักจะวางเฉยแทนที่จะช่วยตรวจสอบปัญหาผลกระทบต่าง ๆ ที่ชุมชนร้องทุกข์อย่างรวดเร็ว และคลี่คลายสถานการณ์ขัดแย้ง หรือช่วยจัดการให้เป็นธรรม ไม่เลือกปฏิบัติที่เอื้อประโยชน์ต่อกลุ่มทุน นอกจากนี้จะโดยเจตนาหรือไม่ก็ตาม ภาครัฐได้เกิดโอกาสให้ฝ่ายที่ได้เปรียบสามารถไขว่คว้าเงินทุนที่เหนือกว่า การโฆษณาประชาสัมพันธ์และสื่อต่าง ๆ เพื่อให้สังคมเข้าใจข้อมูลที่เป็นประโยชน์ต่อฝ่ายตน การอาศัยกฎหมายและกฎระเบียบที่ล่าหลังต่อรัฐธรรมนูญ และการคัดค้านทุกรูปแบบ เพื่อให้ชุมชนและผู้นำองค์กรท้องถิ่นยุติการคัดค้าน โดยภาครัฐมักใช้หลัก... 'ให้ไปตกลงกับผู้คัดค้านให้ได้เป็นที่ยุติ'

ผู้นำชุมชนทั้งหญิงชายจำนวนมากไม่น้อยเสียชีวิตท่ามกลางการต่อสู้เพื่อชุมชน จำนวนมากถูกจับกุมทั้งคดีแพ่งและอาญาจากกลุ่มทุนและเจ้าของโครงการ หรือกระทั่งจากภาครัฐในการสลายการชุมนุมของชุมชน เพียงเพื่อพวกเขาจะรักษาภูเขา ระบบเหมืองฝายการจัดการน้ำของชุมชน หรือให้ยกเลิกสัญญาเช่าป่ามหาศาลแก่กลุ่มทุนระยะยาวเพียงไร่ละ ๒๐ บาทต่อปี หรือเป็นแกนนำสหภาพแรงงานที่ต่อสู้เพื่อสิทธิผู้ใช้แรงงาน หรือป้องกันมิให้ระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมของชุมชนเสียหาย กรณีคัดค้านท่าทรายหรือการดูดทราย...

๒) กระบวนการตรวจสอบการเลือกตั้งการเมือง และการใช้อำนาจบริหารผู้มีอำนาจทางการเมือง โดยภาคประชาชนและกลไกต่าง ๆ ยังไม่เข้มแข็งเพียงพอ จึงเกิดความไม่สมดุลระหว่างเสถียรภาพ กับ ประสิทธิภาพ และความเป็นธรรม

แม้ว่ารัฐธรรมนูญได้ส่งผลด้านที่ดีให้ระบบการเมืองภาคตัวแทนมีเสถียรภาพชัดเจน รัฐบาลและสภาผู้แทนราษฎรอยู่ครบวาระ ๔ ปี พรรคการเมืองได้พัฒนาการแข่งขันเชิงนโยบายเด่นชัดขึ้นมากมิใช่เน้นแต่ตัวบุคคลเช่นเดิม ทำให้ภาครัฐสามารถดำเนินนโยบายและแผนงานต่าง ๆ ได้อย่างรวดเร็ว แต่การไม่ตระหนักและยอมรับกระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชนอย่างจริงจัง ทำให้ขาดน้ำหนักในสิ่งที่จำเป็นต้องควบคู่อย่างสำคัญกับเสถียรภาพ นั่นคือประสิทธิภาพ และความเป็นธรรมในสังคมอย่างน้อยก็ในความหมายของการเลือกตั้งที่บริสุทธิ์ ยุติธรรม การบริหารงานที่เน้นความโปร่งใส ลดทอนการคอร์รัปชัน การจัดผลประโยชน์ทับซ้อนระหว่างนักการเมืองกับธุรกิจ และมีสิทธิทางนโยบายการพัฒนาที่แก้ไขความยากจนและการเอาเปรียบในสังคมให้ได้อย่างยั่งยืน ซึ่งขณะนี้กำลังเป็นที่จับตาวิพากษ์วิจารณ์กันอย่างกว้างขวาง

นโยบายและทิศทางการพัฒนาที่เน้นการพัฒนาทุน การส่งออก และตัวเลขการเติบโตทางเศรษฐกิจเป็นด้านหลัก ทำให้แผนงาน การจัดสรรงบประมาณ รวมทั้งการออกกฎหมาย กฎระเบียบต่าง ๆ ล้วนเอื้อต่อทิศทางนโยบายเช่นนี้ เมื่อประกอบกับการมีเสถียรภาพทางการเมืองและไม่ตระหนักถึงสิทธิการมีส่วนร่วมของประชาชน ทำให้ภาครัฐยังคัดค้านใจแผนงานและโครงการขนาดใหญ่จำนวนมากอย่างรวดเร็ว เช่น การตัดถนนผ่าอ่าวไทย การระเบิดแก่งแม่น้ำโขง การสร้างเขื่อนและอ่างเก็บน้ำ แม้บางเรื่องจะเกี่ยวข้องกับการตกลงระหว่างประเทศ อาทิ การทำสัญญาทวิภาค จีน-ไทย และ ออสเตรเลีย-ไทย การให้สิงคโปร์มาใช้กองบินที่ ๒๗ ใน จ.อุตรธานี

๓) การเน้นแต่ความมั่นคงและความรวดเร็วในการปฏิบัติงานของเจ้าหน้าที่ภาครัฐ โดยละเลยต่อการเคารพสิทธิขั้นพื้นฐานในกระบวนการยุติธรรม การมีทัศนคติที่ไม่ยอมรับการเสนอความคิดเห็นทั้งดิ่ง รวมทั้งไม่เข้าใจต่อชุมชนที่มีพื้นฐานต่างกัน ทำให้เกิดการละเมิดสิทธิในชีวิตร่างกายสิทธิส่วนบุคคล สิทธิผู้ต้องหา รวมทั้งเกิดสถานการณ์ที่รุนแรงยิ่งขึ้น เช่น กรณีภาคใต้

อาทิ การให้อำนาจเจ้าหน้าที่อย่างมากในกฎหมายก่อการร้าย กฎหมายการปราบปรามการฟอกเงิน กฎอัยการศึก การสลายการชุมนุม และการมีแนวคิดจะออกพระราชกำหนดเกี่ยวกับความมั่นคงเป็นพิเศษ ในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ เมื่อไม่นานนี้เอง แต่คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ นักวิชาการ และองค์กรต่าง ๆ พากันท้วงติงอย่างหนัก จนต้องชะลอเรื่องนี้ไปก่อน

การเคารพต่อสิทธิที่บัญญัติในรัฐธรรมนูญ มิได้ขัดแย้งหรือขัดขวางใด ๆ ต่อประสิทธิภาพในการใช้นโยบายการปราบปรามอาชญากรรม การปราบปรามผู้ก่อการร้าย หรือก่อความรุนแรง แต่บทเรียนจากการใช้ความรุนแรงในการปราบปรามอย่างไม่จำแนกแยกแยะ และไม่มีหลักประกันต่อผู้บริสุทธิ์ต่างหาก ที่รัฐธรรมนูญฉบับนี้ได้เก็บเกี่ยวบทเรียนจากอดีต และมีการรณรงค์ถกเถียงทางความคิดร่วมกันอย่างกว้างขวางในช่วงการร่างรัฐธรรมนูญ กว่าจะได้มาซึ่งบทบัญญัติในการคุ้มครองสิทธิเสรีภาพขั้นพื้นฐานของบุคคล โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกระบวนการยุติธรรมเช่นนี้ ภาคประชาชนจึงไม่อาจที่จะยอมให้เกิดความผิดพลาดร้ายแรงและซ้ำซากขึ้นอีกได้

การให้ประชาชนมีส่วนร่วมอย่างจริงจัง และสร้างความเข้มแข็งขององค์กรประชาชนต่างหากที่จะเป็นหลักประกันพื้นฐานในการปราบปรามและป้องกันอาชญากรรม ผู้ก่อการร้าย อำนาจอิทธิพล และการทุจริตต่าง ๆ ให้ได้ผล โดยแท้จริง

๓. ทางออกคือ ทำให้สิทธิเสรีภาพและการมีส่วนร่วมของประชาชน

ตามรัฐธรรมนูญปรากฏเป็นจริง

มีความเข้าใจผิดดำรงอยู่ในบางส่วนของ การให้ประชาชนใช้สิทธิได้มากขึ้นไป จะสร้างความขัดแย้งแตกแยกในสังคม จะละเลยต่อการมีหน้าที่ต่อชาติและสังคม ทั้งที่สิทธิและหน้าที่เป็นเรื่องเดียวกันของเหรียญคนละด้าน ถ้าทุกคน ทุกชุมชน ตระหนักถึงสิทธิของตนเองและของชุมชน จะสร้างความเข้มแข็ง ช่วยกันปกป้องมิให้มีการเอาเปรียบและสร้างความเสียหายต่อบุคคลและชุมชนนั้นและที่สำคัญคือจะเกิดความตระหนักถึงหน้าที่ที่จะต้องเคารพสิทธิของตนเองและชุมชนอื่น จนถึงไม่เอาเปรียบต่อประชาชนประเทศอื่นด้วย

บทสรุป

- **ภาครัฐ** จึงมีพันธะหน้าที่โดยตรง ที่จะยกเลิก และแก้ไขกฎหมายกฎระเบียบที่ขัดต่อรัฐธรรมนูญ โคนแรงคว้น และเร่งรัดออกกฎหมายให้เป็นไปตามบทบัญญัติในรัฐธรรมนูญรวมทั้งคำประกันและส่งเสริมให้ประชาชนสามารถใช้สิทธิเสรีภาพตามรัฐธรรมนูญ
- **ภาคประชาชนและสังคม** มีหน้าที่ตระหนักและวางแผนการใช้สิทธิเสรีภาพตามรัฐธรรมนูญทั้งบุคคล และชุมชน มีหน้าที่ผลักดันตรวจสอบนโยบายรัฐ และการใช้อำนาจรัฐทุกระดับ โดยเฉพาะอย่างยิ่งต้องมีหน้าที่เคารพต่อสิทธิผู้อื่น และต้อง

เคารพต่อความแตกต่างของชุมชนอื่น ๆ ควบคู่ไปด้วย

นั่นคือ กระบวนการตรวจสอบและถ่วงดุลเพื่อประชาธิปไตย ความเป็นธรรม และการพัฒนาที่ยั่งยืน ตามรัฐธรรมนูญที่ดีและเป็นจริงที่สุดคือ การทำให้การมีส่วนร่วมของประชาชน และสิทธิเสรีภาพของประชาชน
ปรากฏเป็นจริง